

فلسفه دین

جلد دوم

چیستی دین و معرفت دینی

دکتر رحیمی کبیر

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

www.ketab.ir

کبیر، یحیی، ۱۳۳۴ -

فلسفه دین / یحیی کبیر - قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، ۱۴۰۰.

ج ۲ - (مؤسسه بوستان کتاب: ۳۰۷۷) (فلسفه و عرفان)

(ج ۲) 6 - 2327 - 09 - 964 - ISBN 978 / (دوره) 0 - 2316 - 09 - 964 - ISBN 978

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

مندرجات: ج ۲، چپستی دین و معرفت دینی.

کتاب نامه: ص. [۷۶۹ - ۷۷۶]؛ هم چنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. دین - فلسفه. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مؤسسه بوستان کتاب. ب. عنوان.

۳۱۰

شماره کتاب شناسی ملی: ۸۴۰۸۷۸۵

BL ۵۱

۱۴۰۰

www.ketab.ir

■ موضوع: فلسفه و عرفان

■ گروه مخاطب: تخصصی (طلاب، دانشجویان، پژوهشگران و اساتید حوزه و دانشگاه)

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۳۰۷۷

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۷۷۱۵

بوستان کتاب

فلسفه دین / ج ۲

چیستی دین و معرفت دینی

• نویسنده: دکتر یحیی کبیر

• ناشر: مؤسسه بوستان کتاب

• لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

• نوبت چاپ: اول / ۱۴۰۰ • شمارگان: ۲۰۰۰ • بها: ۱۷۰۰۰ تومان

www.ketab.ir

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیک اثر متعلق به مؤسسه بوستان کتاب است

printed in the Islamic Republic of Iran

❖ دفتر مرکزی: قم، خ شهدا (صفایه)، ص پ ۹۱۷ / ۳۷۱۸۵، تلفن: ۷-۳۷۷۴۲۱۵۵ نمابر: ۳۷۷۴۲۱۵۴ تلفن پخش: ۳۷۷۴۳۴۲۶

❖ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا (عرضه ۱۲۰۰۰ عنوان کتاب با همکاری ۱۷۰ ناشر)

❖ فروشگاه شماره ۲: تهران، خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پلاک ۹۵۱، تلفن: ۶۶۹۶۹۸۷۸

❖ فروشگاه شماره ۳: مشهد، چهارراه خسروی، مجتمع یاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۳۲۲۳۳۶۷۲

❖ فروشگاه شماره ۴: اصفهان، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۳۲۲۲۰۳۷۰

❖ فروشگاه شماره ۵ (رنگین کمان، فروشگاه کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهدا، نبش خیابان ارم، تلفن: ۳۷۷۴۳۱۷۹
اطلاع از تازه های نشر از طریق پیام کوتاه (SMS)، با ارسال شماره همراه خود به ۱۰۰۰۲۱۵۵ و یا ارسال درخواست به:

E-mail: info@bustaneketab.com

پست الکترونیک: مؤسسه جدیدترین آثار مؤسسه و آشنایی بیشتر با آن در وب سایت: www.bustaneketab.com

با قدردانی از همکاری که در تولید این اثر نقش داشته اند:

- اعضای شورای بررسی آثار • ویراستار: محمدرضا منصفی سروبدانی
- حروفنگار: مهدیه قرباندوست • اصلاحات حروفنگاری و صفحه آرا: حسین محمدی • نمونه خوانی: علی میری
- کنترل فنی صفحه آرای: سیدرضا موسوی منش • مدیر گروه هنری: مسعود نجابتی • طراح جلد: محمود هدایی
- اداره آماده سازی: حمیدرضا تیموری • اداره چاپخانه: مجید مهدوی، ناصر منتظری و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی
- رئیس مؤسسه
محمداقرا انصاری

فهرست مطالب

۱۹	مقدمه
بخش اول: چیستی و تعریف دین	
۲۵	فصل اول: درآمدی روش‌شناختی بر تعریف‌پذیری دین
۲۵	ضرورت بحث از تعریف دین
۲۸	هدف و اقسام تعریف
۳۰	شرایط منطقی تعریف روشمند
۳۱	عوامل خلل در تعریف
۳۶	موانع و مشکلات در راه تعریف دین
۴۲	طبقه‌بندی تعاریف دین
۴۲	تتمه فصل اول
۴۶	تبیین دین حق به علل چهارگانه
۴۹	فصل دوم: تعریف‌های عام
۵۰	تعریف دین به اعتقاد ماورای طبیعت، هدف‌داری خلقت و اخلاقی بودن هستی
۵۳	تعریف استون
۶۰	تعریف گیسلر
۶۴	فصل سوم: تعاریف ماهوی
۶۴	تعریف هربرت اسپنسر
۷۰	تعریف ماکس مولر
۷۰	تعریف دین به مجموعه عقاید، اخلاق و مقررات

۷۱	تعریف هولاک الیس
۷۲	تعریف اتو
۷۳	تعریف کاسیرر
۷۴	تعریف دیویی
۷۶	تعریف جاسترو
۷۸	فصل چهارم: تعاریف روان شناختی و جامعه شناختی از دین
۷۸	الف) تعریف های روان شناختی از دین
۷۸	ویلیام جیمز
۸۵	کارل گوستاو یونگ
۸۷	هردر
۸۸	تعریف شلایر ماکر
۸۹	کوفمان
۹۰	ساموئل کینگ
۹۱	رایتاخ
۹۱	فروید
۹۳	بولتمان
۹۴	ب) تعاریف جامعه شناختی
۹۴	دورکیم
۹۶	فیور
۹۸	جفرسون
۹۹	فصل پنجم: تعاریف غایت گرایانه و اخلاق گرایانه
۹۹	الف) تعریف غایت گرایانه از دین
۹۹	کارل بارت
۱۰۰	ریشل
۱۰۱	پل تیلش
۱۰۲	ب) تعریف اخلاق گرایانه از دین
۱۰۲	اورت دین مارتین
۱۰۲	کانت

۱۰۴	وایتهد
۱۰۵	پل جانسون
۱۰۷	فصل ششم: آرای فیلسوفان جامع قرن بیستم و متفکران مسلمان
۱۰۷	چارلز تالیور (تالیافرو)
۱۰۹	میرچا الیاده
۱۰۹	تعریف دین در سنت اسلامی
۱۲۰	فصل هفتم: منشأ دین
۱۲۰	معنای یکم منشأ دین (پیدایش دین)
۱۲۲	۱. نظریه چهل و ترس، آگوست کنت و راسل
۱۲۴	۲. نظریه اقتصادی و اجتماعی (ثروت و قدرت)
۱۲۵	۳. نظریه روانی (معلولیت روانی)
۱۲۵	۴. نظریه تاریخی (ارثی بودن دین)
۱۲۵	۵. طرح نظریه فطرت
۱۲۶	۶. برهان فطرت، برهان تضاد
۱۲۷	معنای دوم منشأ دین (علت دین داری)
۱۲۷	علت اصلی گرایش به دین
۱۲۸	علل گریز از دین
۱۲۸	۱. عدم شناخت جهان، انسان و دین
۱۲۹	۲. تفسیر ناروا از دین
۱۲۹	معنای سوم منشأ دین (ضرورت گرایش به دین)
۱۲۹	علت نیاز به دین
۱۴۰	فصل هشتم: گوهر و صدف دین، ذاتیات و عرضیات دین، سیستم دین
۱۴۴	تحقیق عرشی: رابطه حقیقت دین با حقیقت انسان
۱۴۷	روش حصولی و شهودی
۱۴۹	اقسام روش های شناخت انسان
۱۵۰	تحقیق تحلیلی و دینی
۱۵۱	خلاصه رهیافت غایی درباره چیستی دین
۱۵۲	دین طبیعی

مقدمه

اثر پیش رو جلد دوم فلسفه دین است که اولین بخش آن بر محور «چیستی دین» با توجه به عرفان الهی و حکمت متعالیه توأم با فلسفه دین غرب شکل گرفته و با توجه به کتاب فلسفه دین محمد تقی جعفری و مقدمه عبدالله نصری پیش می‌رود. با توجه به آثار مذکور به چند مورد باید توجه کرد:

اولین مورد تعریف حقیقی دین است. تعریف دین که از نظر ما قطعی و مطابق با عرفان الهی و حکمت متعالیه و وحی الهی باشد، این است: «تجدید تکاملی حیات فطری انسان‌ها از آدم علیه السلام تا خاتم علیه السلام».

بنابراین دین همان حیات فطری انسان‌ها است که در حرکتی جوهری پیوسته تجدید می‌شود و تکامل می‌یابد. البته فیلسوف‌های دین مانند نرمن گیسلر و میرچا الیاده^۱ و چارلز تالیور (تالیافرو)^۲ نیز تعریف‌هایی از دین ارائه کرده‌اند.

دومین مورد ارکان دین است. در عرفان الهی و حکمت متعالیه و نیز در آثار^۳ سید حسن نصر، به تبعیت از سید محمد حسین طباطبائی و ملا صدرا و نیز ابن عربی، دین دارای دو رکن است:

الف) رکن تسلیم در برابر حق. پس در هر مکانی و زمانی و از ناحیه هر شخصی و دینی که سخن حقی بیان شود، بدون تعصب باید تسلیم حق گردید، حتی اگر - به تعبیر قرآن کریم - علیه انسان باشد.

۱. Mircea Eliade (۱۹۰۷-۱۹۸۶)، اسطوره‌شناس و دین‌پژوه نامدار رومانیایی است.

۲. Charles Taliaferro فیلسوف آمریکایی.

۳. معرفت قدسی، علم و تمدن در اسلام و ...

ب) رکن سلم و صلح و مدارا، بنابراین «اسلام» وصف است و به معنای دین صلح و سلامت و دوستی می باشد؛ از این رو پیامبران می فرمودند: «إِنْ أَرِيدَ إِلَّا الْإِصْلَاحَ» و البته امام دوازدهم شیعیان نیز لقب «اباصالح» دارد که مصلح جهانی است.
مرحوم طبرسی نیز در تفسیر مجمع البیان ذیل آیه «وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا» می گوید: «اسلام، ای اصلاح».

سومین مورد تعیین گوهر دین و صدف آن است؛ به بیان دیگر آنچه ذاتی و عرضی دین است. در این باره نظرات متعددی وجود دارد:

الف) برخی معتقدند که «اعتقادات» چون گوهری در صدف احکام دین است.
ب) گروهی دیگر معرفت و اخلاق را گوهر دین و احکام عملی را صدف آن دانسته اند.
ج) گروه سوم که فلاسفه هستند «جهان بینی» را گوهر دین و «ایدئولوژی» را صدف آن می دانند.

د) و اما عارفان «حقیقت» را گوهر دین و «شریعت» را صدف آن دانسته اند.
چهارمین مورد ترکیبی بودن دین است. پس در صورت مرکب بودن دین باید روشن شود که اصل دین چیست. اصل دین، کلام الهی است که بسیط است، اما چون دین از باطن به مرتبه ظهور می رسد و آشکار می شود در سه صورت کتاب در می آید، مرکب می شود؛ بنابراین دین مرکب از احکام اصلی و احکام فرعی است.

از منظر دیگر، مقوله مهم و اساسی دین، سابقه ای به امتداد تاریخ بشر و لاحقه ای به استمرار پایان جهان دارد و از ازل تا ابد برقرار است. طول و عرض زمان را همراهی کرده، به گونه ای که هیچ دوران و هیچ مکانی نبوده که حقیقت دین در آن حضور و ظهور نداشته باشد؛ بنابراین هیچ گاه عاری از دین نبوده است. دین با انسان متولد شده و همیشه با انسان می ماند، زیرا دین فطری و ذاتی اوست؛ دمی او را رها نکرده و انزوا و خلوتی جز جان و نفس ناطقه انسانی ندارد.^۱

دین، هم زاد انسان است. البته اخلاق و حکمت و عرفان و علم مدنیت و... نیز با انسان زاده می شود. بشر از آغاز آفرینش خود، نیاز به دین را همواره در خویشتن می یافت و با عطش فطری در پی آن می رفت تا با رسیدن به زلال آن، این عطش را برطرف و خود را سیراب کند. از این رو جامعه شناسان و مردم شناسان با این که در قرون گذشته از انسان به

۱. ر.ک: از همین قلم، دین پژوهی فلسفی.

موجود «مستوی القامه» و ابزار ساز و سیاست ورز، تعبیر می کردند، امروزه از او به عنوان «موجود دین ورز» سخن می گویند، زیرا با پژوهش های تاریخی خویش، هیچ قوم بشری را نیافته اند که صاحب نوعی دین نبوده باشد، چرا که انسان، دارای سرشت و فطرت دینی است و هویت یافت و جودِ او در متن خلقت با دین عجین شده است؛ از این رو «فطرت الله» در واقع همان معرفت دینی است.

پیتربگر^۱ از جامعه شناسان برجسته جهانی در مقاله ای با نام «موج سکولارزدایی از جهان» می نویسد: «باید اذعان داشت که نمی توان گفت مادر جهانی سکولار زندگی می کنیم. جز چند مورد استثنا، جهانی که ما در آن زندگی می کنیم - همانند گذشته - آکنده از احساسات دینی است و در برخی مناطق» این احساسات بسی بیشتر از گذشته است».^۲ انسان در فطرت و نهاد خود به دین گرایش دارد. اما برای این که دین حق را در بُعد اندیشه علمی و انگیزه علمی بیابد، باید اقدام به پژوهش و تحقیق کند و محققانه آن را بپذیرد و محققانه به آن معتقد و به برنامه های علمی آن پایبند شود.

پس اگر چه انسان گرایش به دین دارد، چه بسا در تشخیص اصل دین با مشکل مواجه شود که چه دینی فطری انسان است. از این رو نیاز به مربیان بزرگ الهی پررنگ می شود تا دین او به شرک نینجامد یا گرفتار دین انحرافی نشود.

دین شناسی گرچه در تاریخ بشر، پیشینه ای برابر با خود دین دارد - زیرا انسان تا چیزی را نشناسد آن را نپذیرفته و از آن تبعیت نمی کند - اما بررسی ضابطه مند دین و شناخت آن با تکیه بر اصول و مبانی تحقیق، در جهان جدید و عصر کنونی اهمیت فوق العاده دارد. از این رو، دین پژوهی در جامه فکری و دینی این زمان، مرکز توجه رشته های مختلف علمی قرار گرفته است؛ از جمله در فلسفه دین.

فلسفه دین به یک معنا دنباله رو تمایل فطری انسان به تفکر جدید درباره موضوعات بسیار مهم دینی است که به تفکر فلسفی در باب دین و نگاه عقلانی به آن می انجامد. درباره تعریف فلسفه دین، دیدگاه های مختلفی وجود دارد. برخی می گویند: فلسفه دین، فلسفه مضاف است و همان گونه که فلسفه علم، فلسفه تاریخ، فلسفه حقوق و امثال آن با نوعی ابهام نگرسته می شوند و این ابهام ناشی از تلقی های گوناگون از ماهیت

۱. Peter Berger, (۲۰۱۷-۱۹۲۷)، جامعه شناس اتریشی الاصل آمریکایی.

۲. ر.ک: عبدالله جوادی آملی، دین شناسی، ص ۱۷-۱۸.

فلسفه و نیز ماهیت رشته مورد مطالعه یعنی علم، تاریخ، حقوق و دین است، تعریف فلسفه دین نیز مشکل است. در عین حال می توان گفت فلسفه دین کوششی برای تحلیل و بررسی انتقادی اعتقادات دین است.^۱

فلسفه دین با مطالعه خدا باوری، مسائل گوناگون درباره خدای سبحان را مطرح و بررسی می کند نیز مسئله جاودانگی و ابدیت انسان و پایان ناپذیری او با مرگ و ادامه حیات او را در جهان دیگر به صورت بنیادی مطالعه می کند.

اما در محور «چیستی دین» چند مسئله و پرسش فلسفی وجود دارد که با طرح و بررسی آن ها، ماهیت چیستی دین آشکارتر می شود:

۱. «الدین هل هو؟» که پرسش از هستی دین است.

تحت این پرسش مسائلی چون تجربه دینی، ایمان، براهین خداشناسی، برهان فطرت و... طرح و بررسی می شود.

۲. «الدین ما هو» که پرسش از چیستی دین است.

و مسائلی چون پرسش از «جنس دین چیست؟ آیا از جنس شهودی است یا عقلی یا قلبی و حسی و یا اصلاً جنس عبادی و عملی دارد؟» و نیز این که فصل دین از غیر دین چیست؛ هم چنین پرسش از منشأ دین و گوهر دین، زبان دین و علم و دین، (که هر یک از پرسش های بالا از دروس دو واحدی دانشگاهی است).

۳. «الدین لم هو» که پرسش از علت وجودی دین است که چرایی دین پرسش اساسی است؛ یعنی اساساً چرا باید دین وجود داشته باشد و چرا انسان باید دین داشته باشد. (این پرسش نیز تحت عنوان «قلمرو دین» دو واحد دانشگاهی است) و دیگر بحث انتظار انسان از دین است که وجود انسان و ابعاد وجود انسان تحت این پرسش مورد بررسی قرار می گیرد.

۴. «الدین کیف هو» یعنی «چگونگی دین» و دینی گردیدن انسان که شامل اعتقادات، اخلاقیات و احکام عملی، می شود.

یحیی کبیر

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

۱. پترسون و دیگران، عقل و اعتقادات دینی، ص ۲۷.